

Branko Tanasijević, Radoslav Gavrilović, *Svetlost u vremenu,
Osam decenija elektrodistribucije u Trsteniku,*
Trstenik 2004, str. 335

Posle višedecenijskog zapostavljanja izučavanja naše privredne istorije, poslednjih 10–15 godina sve veća pažnja se poklanja ozbiljnom istraživanju i te važne grane. Kako je polje privrednih aktivnosti veoma široko, u dosadašnjoj obradi nisu sve oblasti bile zastupljene srazmerno svom značaju. Od kraja 19. veka pa kroz ceo 20. vek električna energija je opravdano smatrana najracionalnijom energijom i glavnim pokretačem moderne civilizacije. Ona je svim oblastima ljudske delatnosti dala pečat u poslednjem stoleću i obeležila ga kao epohu. Primena tog grandioznog izuma omogućila je čovečanstvu (i još uvek mu omogućava) brz uspon do ranije neslućenih visina u svim oblastima života. Pa i pored toga, u nas je nedovoljno učinjeno u pogledu naučnog istraživanja izvora električne energije, njenog prenosa i svakim danom sve raznovrsnije primene. Kada ovo kažemo ne mislimo na relativno brojne i raznorodne spomenice različitog kvaliteta objavljujivane najčešće povodom nekih jubileja, čiji je zadatak bio pre svega da obeleže razne značajne godišnjice. Tek od nedavno počeli su da se pojavljuju ozbiljni naučni radovi iz oblasti elektrifikacije. Jedan od poslednjih je monografija navedena u naslovu ovog prikaza.

Srećna ideja da se 80 godina od početka korišćenja električne energije u Trsteniku obeleži izdavanjem ozbiljne naučne monografije, javila se 1997. godine. Tada je u Elektrodistribuciji (ED) odlučeno „da se uradi monografija koja bi predstavljala letopis razvoja ovdašnje Distribucije, od početaka elektrifikacije do kraja XX veka“.¹ Te godine su podeljena zaduženja oko rada na monografiji. Najobimniji, najvažniji i najteži deo posla trebalo je da obavi Branko Tanasijević, elektrotehnički inženjer iz Kraljeva, koji je već imao iskustva u ovoj vrsti posla.² Još sedam autora trebalo je da obrade razne teme koje predstavljaju predmet monografije. Celim poduhvatom je koordinirao direktor ED Trstenik Božidar Petrović, diplomirani elektroinženjer.

Inženjer Tanasijević je u arhivima Jugoslavije i Srbije u Beogradu, Istorijskom arhivu Čačak, Istorijskom arhivu Kruševac – Odeljenje Trstenik i u Istorijskom arhivu Kraljevo pregledao sve relevantne izvore koji se odnose na ovu problematiku. Pored toga, pregledao je brojna službena glasila Jugoslavije, Srbije i većih

¹ *Predgovor* Božidara Petrovića, direktora ED Trstenik citiranoj monografiji (str. 11).

² Godine 1994. u Kraljevu mu je objavljena monografija *Početak i razvoj elektrifikacije na području Elektrodistribucije Kraljevo*.

elektroprivrednih organizacija. Konsultovao je i neke građanske listove koji su izlazili u Beogradu između dva svetska rata. Nisu zanemarene ni različite periodične publikacije (almanasi, spomenice, završni računi i sl.). Dakle, nastojao je da ostvari celovit uvid u svu građu koja sadrži bilo kakve podatke o elektrifikaciji i upotrebi električne energije u Trsteniku i okolini. Odmah ističemo da je međuratni period, kao i onaj tokom Drugog svetskog rata, jako siromašan izvorima za ovu temu. Istraživači i članovi kolektiva ED Trstenik uložili su veliki napor da popune i premoste te praznine. Intervjuisali su bivše radnike električne centrale u Trsteniku, kao i ostale starije sugrađane koji su o ovoj problematici mogli da im pruže kakva obaveštenja i preduzimali druge korake koji su doprinosili što potpunijoj rekonstrukciji relevantne problematike.

Do sredine 2000. godine završena su arhivska i druga istraživanja i napisana prva verzija rada. Kao što se očekivalo, dobijeni su raznorodni i neujednačeni tekstovi, koji nikako nisu mogli da budu objavljeni u jednoj monografiji. Zbog toga je angažovan novinar Radoslav Gavrilović iz Kruševca (urednik lista *Elektrosrbija*) da ujednači raznolike tekstove i od njih stvori koherentnu celinu. Taj posao je uspešno obavljen.

Monografija *Svetlost u vremenu* sadrži uvodnu reč, predgovor, sedam većih poglavlja osnovne materije i razne dodatke. Prvo poglavlje – *Trstenički kraj i elektroprivredna delat-*

nost (15–26), predstavlja stvarni uvod u rad. Najvažniji deo poglavlja obuhvata prikaz geografskih i istorijskih karakteristika Trstenika i okoline.

Drugim poglavljem – *Izgradnja prve centrale i elektrifikacija Trstenika do Drugog svetskog rata* (31–61) započinje izlaganje materije koja predstavlja glavni predmet monografije. Autori su dobro činili što nikada nisu išli direktno na temu koja je istaknuta u naslovu, nego su uvek davali širi kontekst u koji su smeštali temu. Tako, drugo poglavlje započinju prikazivanjem početaka elektrifikacije u svetu do kraja 19. veka, a zatim prelaze na elektrifikaciju Srbije do Prvog svetskog rata. Deo koji se odnosi na sam predmet monografije (potpoglavlje *Početak elektrifikacije trsteničkog kraja*), u granicama mogućnosti koje su pružali izvori, opravdano je prikazan vrlo iscrpno i razučeno, tako da se osnovna nit izlaganja lako prati. Tu se susrećemo sa celinama: Donošenje odluke o izgradnji centrale; Projektovanje; Oglas o izgradnji centrale; Izdavanje dozvole o izgradnji centrale; Izgradnja centrale i mreže; Tehnički pregled i prijem i Početak rada. U sledećem potpoglavlju – *Tehnička sredstva i tehnologija u proizvodnji i razvodu električne energije* susrećemo se sa celinama: Lokomobila; Projektovana dinamika i Električna mreža Trstenika. U sledećem potpoglavlju, kao što mu i sam naslov kaže, izložen je *Razvoj elektrifikacije od 1922. godine do početka Drugog svetskog rata* (godišnja proizvodnja, potrošnja, gubici, kreta-

nje broja potrošača). Vrlo je interesantno poslednje potpoglavlje – *Druge pojedinosti iz rada centrale...* u kojem se govori o radnicima zaposlenim u centrali u celom međuratnom periodu, o njihovim platama i naplati utrošene energije.

Svaku pohvalu zaslužuje činjenica što se izdavači monografije nisu ponašali kao skorojevići, što nisu smatrali da istorija njihove radne organizacije počinje i završava se njima. Radnici ED u Trsteniku su uložili veliki napor da kompletiraju dokumentaciju na osnovu koje bi se što vernije rekonstruisale prve decenije „elektrike“ u njihovom mestu. Ne samo da su ustanovili imena svih zaposlenih u centrali i na mreži, nego su od potomaka pribavili fotografije većine njih i objavili ih u knjizi.

Iz mase veoma interesantnih podataka izloženih u ovom poglavlju pominjemo samo najvažnije. Trstenik je 1921. bio varošica sa 1625 stanovnika i 297 domaćinstava. Električna centrala i električna mreža u mestu građeni su tokom 1921. i prvih meseci 1922. godine. Prve sijalice su zasijale 25. marta 1922, a stalni i kontinuirani rad centrale započeo je dva meseca kasnije. Jednosmernu struju je proizvodio generator snage 25 KW, nominalnog napona od 220 V. Generator je pokretala parna mašina (ložena suvim drvima) od 34 konjske snage. Struja je korišćena isključivo za osvetljenje i to 50 sijalica (po 32 W) za javnu rasvetu i oko 60 sijalica (po 25 W) u privatnim prostorijama. Na

struju se u početku prikopčalo 30 domaćinstava, što znači da je u proseku jedno domaćinstvo koristilo dve sijalice. Sve do 1931. godine privatnici su godišnje trošili prosečno samo po 8000 KWH. Jedan kilovat je koštao 7,5 dinara. Inače, Trsteničani su do 1952. struju dobijali kada padne mrak, a ukidana im je u 22 časa. Centralu su opsluživala tri čoveka: rukovodilac, koji je ujedno bio električar mreže, mašinista i ložać. Do kraja 1945. u centrali se smenilo 15 radnika.

Tokom okupacije 1941–1944. i godinu dana po oslobođenju električna centrala nije prekidala rad ali se borila sa brojnim teškoćama. Septembra 1945. objedinjena su sva elektroprivredna preduzeća u Srbiji u jedinstvenu organizaciju Električno preduzeće Srbije (EPS). Trstenik je postao njegova ekspozitura. Međutim, krajem oktobra ili početkom novembra 1945. do temelja je izgorela zgrada električne centrale i u njoj su oštećene sve mašine. Centrala više nikada nije proradila. Varošica je ostala nekoliko meseci u mraku. Struja je ponovo dobijena u prvom tromesečju 1946. godine, a proizvodili su je novi dizelmotor i generator jednosmerne struje. Konačno, poslednjeg dana 1946, Trstenik je prikopčan na dalekovod državne naizmjenične struje, koji je pokrivao veliki deo Srbije. Bio je to novi istorijski trenutak za ovo mesto.

Od završetka Drugog svetskog rata do 1952. godine izvršeno je nekoliko većih i manjih reorganizacija elektroprivrede Srbije, što je prouzro-

kovalo reorganizacije i na lokalnom nivou. Za Trstenik je najvažniji momenat početak gradnje u ovom mestu budućeg industrijskog giganta Srbije Prve petoletke 1951. godine. To je za posledicu imalo nagli porast stanovništva grada (1948 – 2061 stanovnik i 648 domaćinstava; 1953 – 3856 st. i 1291 dom.; 1991 – 18.441 st. i 5719 dom.) i rapidni rast potrošnje električne energije (1948 – 92.219 KWH; 1952 – 331.051 KWH), što je sve praćeno proširivanjem i modernizacijom elektromreže.

Četvrto poglavlje (109–173) zahvata vreme od 1952. do 1981. godine. U prvoj polovini toga intervala postepeno su elektrificirana sva sela današnje opštine Trstenik. U međuvremenu je poboljšavan kvalitet snabdevanja strujom. Već elektrificirana sela su dobijala trofaznu struju, a mreža je osposobljavana za veći protok energije, građeni su novi i snažniji transformatori a proširivani i osavremenjivani postojeći. Cela opština Trstenik je tokom 1962. godine potrošila 3.509 756 KWH, a sama fabrika Prva petoletka 3.797 767. U prethodnoj deceniji prosečan godišnji porast potrošnje električne energije iznosio je 14,55%. Brzi rast potrošnje struje od strane privatnika nije bio posledica samo uključivanja u energetske sistem novih domaćinstava nego i ubrzanog uvođenja u upotrebu sve novijih aparata. Počelo se korišćenjem radio aparata, pegli i rešoa, a nastavilo uvođenjem u upotrebu grejalica, električnih štednjaka, frižidera, bojlera i drugih

potrošača električne energije. Sredinom 1975. godine Radna jedinica u Trsteniku se odvojila od Elektrodistribucije u Kruševcu i organizovala se u poseban OOUR u sastavu radne organizacije Elektrosrbija u Kraljevu.

Peto poglavlje (175–261) odnosi se na vreme od 1981. do kraja 20. veka. U tom periodu i dalje brzo raste broj domaćinstava potrošača struje. U Trstenik i njegovu bližu okolinu iz najvećeg dela Jugoslavije doseljava se veliki broj ljudi koji nalaze zaposlenje najviše u fabrici Prva petoletka. Za njih se grade novi stanovi, a mnogi sami privatno podižu porodične kuće. Broj domaćinstava je ovako rastao: 1953. godine – 10.474; 1971 – 13.830; 1991 – 15.771 i 2002. godine 16.660. Potrošnja struje brže je rasla od porasta broja domaćinstava i ovako se kretala: 1986. godine – 51.294.000 KWH; 1991 – 58.961.000, a 2002 – 74.955.000 KWH. Pedantni statističari su izračunali da je područje ED Trstenik 1985. godine za jedan sat trošilo istu količinu električne energije kao Trstenik tokom cele 1933. godine. Fabrika Prva petoletka je višestruko uvećala pogone što je dovelo do povećanja utroška struje. Međutim, ovde se zapažaju drastična kolebanja koja su u vezi s opštim političkim i privrednim kretanjima u zemlji. Fabrika je 1986. potrošila 39.848.000 KWH, 1989 – 43.400.000, 1993 – 12.432.000, 1996 – 12.173.000 i 2002 – 20.716 KWH. U ovom periodu ED Trstenik se modernizuje na svim poljima.

Prvi poslovni prostor trsteničkih električara bila je samo jedna kancelarijica u zgradi elektrocentrale. Posle Drugog svetskog rata potucali su se po tesnim i neuslovnim prostorijama. Njihova planska, prostrana i funkcionalna zgrada građena je u drugoj polovini 70-ih i početkom 80-ih godina. U drugoj polovini 80-ih godina izgrađen je radionički, garažni i magacin-ski prostor. Odmah zatim sagrađeni su Dispečerski centar i Informacioni sistem. Sve su ove prostorije grupisane. Ispred njih se nalazi kultivisani prostor sa negovanim travnjacima i ružičnjacima. Po hodnicima se nalaze skulpture, a po hodnicima, salama i kancelarijama vise originalne umetničke slike. Trstenička ED odaje vrlo prijatan utisak svojom spoljašnjošću i unutrašnjošću. U čoveku se spontano budi osećanje da se nalazi u civilizovanoj, oplemenjenoj sredini. U novoozgrađene prostorije brzo je useljena najsavremenija računarska oprema, koja se neprekidno obnavlja i modernizuje. U tom pogledu Trstenik se nalazi na nivou najopremljenijih preduzeća te vrste u Srbiji. Dispečerski centar je takođe moderno opremljen što doprinosi većoj efikasnosti i sigurnosti u radu. Vozni park je pratio razvitak ED. Prvo prevozno sredstvo bio je bicikl, nabavljen početkom 50-ih godina, koji je smatran za dragoce-nost. Danas ED ima 13 putničkih, 4 terenska, 5 teretnih i 7 specijalnih vozila. Rekli smo da je električna centrala u Trsteniku startovala sa tri zaposlena. Danas njena naslednica ima

86 zaposlenih najrazličitijih profesionalnih profila. Težnja je bila da sva radna mesta zauzmu kompetentni.

Na šestom poglavlju – *Smernice daljeg razvoja...* (263–273) nećemo se zadržavati. Vreme će pokazati šta će od ambicioznih predviđanja biti ostvareno.

Poslednje poglavlje *Elektrodistribucija izvan Elektrodistribucije* (275–301) napisao je Veroljub Vukašinović, upravnik Narodne biblioteke „Jefimija“ u Trsteniku. U njemu je izložena saradnja i pomaganje ED mesnoj Narodnoj biblioteci u svim njenim važnijim akcijama, zatim finansijsko pomaganje arheoloških istraživanja u trsteničkom kraju, pomaganje pri uređenju pravoslavnih hramova Ljubostinja, Veluće, Kalenić, Studenica, Vračevšnica i hrama Sv. Trojice u Trsteniku. ED je organizovala i pomagala rad vajarske i slikarske kolonije i otkupila mnoga umetnička dela kojima je ukrasila svoje enterijere i eksterijere. Za mecenatsku ulogu u podržavanju kulture, prosvete i umetnosti dobila je brojna priznanja, povelje i zahvalnice.

Knjiga je snabdevena velikim brojem skica, planova, grafikona i tabela, što omogućava da se skрати narativno izlaganje, a čitaocu pruža mogućnost da precizno i kontinuirano prati najvažnije procese. Posebnu vrednost daje joj obilje veoma kvalitetnih crno-belih i kolor fotografija, koje ilustruju sva važnija zbivanja u životu ED Trstenik, naročito u poslednjih 50-ak godina. Zналаčki oda-

brane fotografije u svakoj knjizi uopšte, razbijaju monotoniju tekstualnog izlaganja, doprinose raznovrsnosti i pomažu upečatljivijem i trajnijem pamćenju pročitanog.

Nema dela kojem se ne mogu staviti sitnije i krupnije primedbe. U tom pogledu ni ova monografija ne predstavlja izuzetak. Prostor nam ne dozvoljava da ulazimo u sve detalje već ćemo se zadržati samo na dva momenta. Na str. 218 data je tabela koja prikazuje potrošnju elektroenergije ED Trstenik između 1986. i 2002. godine. Iz nje se vidi da Prva petoletka iz godine u godinu troši sve više struje da bi 1988. i 1989. potrošila više od 43 miliona KWH, što predstavlja njen apsolutni rekord. Tada dolazi do strmoglavog pada koji se 1993. i 1996. spušta na nešto više od 12 miliona KWH. Dakle, pad je veći od 3,5 puta. Posle toga dolazi do relativno blagog porasta potrošnje električne energije koji 2001. dostiže nivo nešto viši od 21 miliona KWH, tj. još uvek nije dostigao ni polovinu utroška iz 1988--89. godine. Sva ta dramatična kretanja, koja ne odslikavaju samo potrošnju struje nego i stanje u privredi, ostala su bez dužnog objašnjenja. Nema ni reči o političkim lomovima, raspadu Jugoslavije a time i relativno velikog tržišta, međuetničkim sukobima i ratovima, ekonomskim sankcijama i bombardovanju Srbije 1999. godine. Doduše, o bombardovanju se govori na drugom mestu i u sasvim drugom kontekstu (o štetama koje je pretrpeo elektroenergetski sistem).

Autor je verovatno pošao od pretpostavke da je punoletnim savremenici-ma sve to poznato i da im dodatna obaveštenja nisu potrebna. Izgubio je iz vida da će se knjiga čitati posle 50--60 i više godina kada više neće biti živih očevidaca.

Ovu knjigu je mogao uspešno da napiše samo specijalista za elektriku, jer izložena materija obiluje specijalnostima raznih vrsta, koje "neposvećeni" u tu oblast ne razumeju ili ne razumeju u dovoljnoj meri. I dok je na stručnom planu postignut pun pogodak, izvesne mane su se pojavile na profesionalnom istoričarskom polju. Naime, naučni aparat (fusnote) je neuko formiran. To može da smeta samo profesionalnim istoričarima, dok ostali i ne obraćaju pažnju na tu stranu ili im fusnote samo odvlače pažnju sa glavnog toka izlaganja. U svakom slučaju, neuporedivo više se dobilo na prvom planu nego što se izgubilo na drugom.

Iz svega rečenog nedvosmisleno proizilazi zaključak da je monografija B. Tanasijevića, R. Gavrilovića i dr. *Sveilost u vremenu* dobrodošla našoj istoriografiji i da bi bila prava sreća kada bi se ovakva dela umnožila. Tada bi bio mnogostruko olakšan posao na naučnoj obradi elektrifikacije i elektroprivrede Srbije uopšte, te najznačajnije privredne grane, bitnog preduslova za razvitak gotovo svih ostalih privrednih i drugih delatnosti.

Dr Toma MILENKOVIĆ